

организация предложения. Л., 1977. С. 83; K a r o l a k S. // Studia gramatyczne bułgarsko-polskie. III. Wrocław etc., 1989. S. 13. При такой інтерпретації квантара мы повинны зрабіць папраўку, што ён можа функцыяніраваць толькі як уключаючы прэдыкат, г. зн. у кантэксце адпаведнай, суаднесенай з ім прапазіцыі.

⁴ Гл.: К и к л е в и ч А. К. // Probleme der Textlinguistik. München, 1989. S. 3.

⁵ Гл.: И о м д и н Л. Л. Автоматическая обработка текста на естественном языке: модель согласования. М., 1990. С. 91.

⁶ Гл.: М и г и р и н В. Н. // ФН. 1968. № 2. С. 41.

⁷ Тэрмін «халонім» — «цэлас», запазычаны з працы: Н и к и т и н М. В. Основы лингвистической теории значения. М., 1988. С. 88.

⁸ Гэту розніцу квантараў тыпу *увесь* і тыпу *усе* мы зазначалі раней у працы: К и к л е в и ч А. К. // Русские местоимения... С. 44. Дадзеная характарыстыка квантараў *весь* і *все* (на матэрыяле рускай мовы) была ўдакладнена ў рабоце: К и к л е в и ч А. К. // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1991. № 3. С. 41.

⁹ Відавочнай дыстрыбутыўнай рысай лексемы *датла* з'яўляецца таксама яе абавязковая дыстрыбуцыя з дэструктывам.

¹⁰ Трэба адзначыць, што частка квантараў III парадку можа ўжывацца і ў якасці інтэнсіфікатараў, напр.: *Так жа лепей жыць на свеце, калі цалкам верыш адзін аднаму* (М. Лынькоў). Для такога ўжывання квантара III парадку не характэрна постпазіцыя адносна галоўнага кампанента: **Калі верыш адзін аднаму цалкам*. Больш рэдка такая мнагазначнасць ахоплівае ад'ектыўныя квантары, напрыклад, *круглы* (*круглы год* = *увесь* год). У выражэннях тыпу *круглы дурань*, *круглы срата* лексема *круглы* выступае як інтэнсіфікатар. Крытэрыем дыферэнцыяцыі двух розных семантычных функцый лексемы *круглы* з'яўляецца яе ўваходжанне ў свабоднае словазлучэнне, пар.: *Гэта круглы дурань*; **Гэта круглы год*.

Б. Ю. НОРМАН, Л. А. КАЗЛОЎСКАЯ ФАТЫЧНАЯ ФУНКЦЫЯ МОВЫ І ГРАМАТЫКА РУСКАГА ДЗЕЯСЛОВА

У маўленчым акце могуць вылучацца два аспекты: уласна камунікатыўны (перадача і прыём інфармацыі) і метакамунікатыўны (рэгуляванне працэсу маўленчых зносін). Апошняя прадугледжвае ўстанаўленне маўленчага кантакту з суб'едзіткам, падтрыманне на неабходным узроўні яго ўвагі ў працэсе зносін і, нарэшце, размыканне маўленчага кантакту. Суадносіны камунікатыўнага і метакамунікатыўнага планаў залежаць ад умоў зносін, дакладней, ад канкрэтнай камбінацыі кампанентаў, ствараючых структуру маўленчага акту. Найбольш значымі з іх з'яўляюцца асобы адрасанта і адрасата, іх сацыяльныя ролі, матывы, мэты і тэмы маўленчых зносін, паравербальная семіётыка, агульныя правілы перадачы і прыёму інфармацыі і інш. Канкрэтныя суадносіны гэтых кампанентаў могуць абумовіць ўжыванне мовы толькі ў кантактаўстанаўляючай функцыі (так званыя фатычныя зносіны) або, наадварот, звесці да мінімуму наяўнасць метакамунікатыўных элементаў у тэксце. Фатычная функцыя разумеецца намі як спецыфічнае выкарыстанне моўных сродкаў, з аднаго боку, дзеля падтрымання міжасобасных адносін ў мікрагрупе, маркіроўкі пэўных сацыяльных роляў і масак («стратэгіі» зносін), а з другога боку — дзеля ўстанаўлення, рэгулявання і размыкання маўленчага кантакту («тактыкі» зносін).

Сярод сродкаў, што знаходзяцца «на службе» у фатычнай функцыі, часцей за ўсё разглядаюцца лексічныя і словаўтваральныя адзінкі (у тым ліку пэўныя стылістычныя пласты лексікі, словаўтваральныя катэгорыі тыпу памяншальнасці/ласкальнасці і г. д.). Значна менш увагі ў гэтым плане ўдзяляецца граматыцы. А між тым неавіта граматычныя катэгорыі іншым часам у якасці дадатковай нагрукі нясуць на сабе выразныя прагматычныя канатацыі, інакш кажучы, служаць ў канчатковым выніку тым жа кантактаўстанаўляючым і рэгулятыўным мэтам.

Яркай ілюстрацыяй апошняга тэзісу могуць з'яўляцца граматычныя катэгорыі рускага дзеяслова. Некаторыя з іх, у прыватнасці лад, па самой сваёй прыродзе прызначаны абслугоўваць фатычную функцыю. Такія маўленчыя сітуацыі, як просьба, загад, пытанне і інш., непазбежна ўключаюць у сябе кантактаўстанаўляючы і рэгулятыўны момант. Прыклад з мастацкай літаратуры:

— Ну что, скажи, ты хотел этим доказать, ну что?
— Да ничего я...
— Молчи, молчи, противно слушать. Все равно ничего умного не скажешь. Вот бери бутерброды, пей чай и закусывай. (Ю. Домбровский. Факультет ненужных вещей)

У гэтым прыкладзе выразна відаць рэгулятыўную ролю загаднага ладу (імператыву), стымулюючага («скажи») або, наадварот, абмяжоўваючага («молчи, молчи») маўленчы кантакт.

У рэгулятыўным аспекце, які з'яўляецца асноўнай прагматычнай характарыстыкай імператыва, могуць разглядацца і разнастайныя канструкцыі абвес-

нага і ўмоўнага ладу. (Пар. поруч з прамой просьбай або загадам тыпу *Дай мне книгу!* разнастайныя «змякчаныя», апісальныя і іншыя формы выказвання той жа самай думкі: *Не дал бы ты мне книгу... Надо будет взять у тебя книгу* і г. д.). Назіранне над маўленчым матэрыялам пераконвае ў безумоўна меншай катэгарычнасці гэтых форм у параўнанні з імператывам. Хаця гэта сцвярджае патрабуе дадатковых канкрэтызуючых агавораў. Звернемся да двух прыкладаў, у першым з якіх дзеяслоў ва ўмоўным ладзе ўжываецца з відавочнай устаноўкай на кантакт, а ў другім з дапамогай той жа граматычнай катэгорыі абазначаецца поўнае непрымання суб'екта і перарыванне дыялога з ім.

— Что это вы как куропатка ошипанная? — поинтересовался Михаил Никифорович.

— Вам бы высказать сострадание мне, — грустно сказала Любовь Николаевна. — Дайте хотя бы закурить... (В. Орлов. Аптекарь)

— Сэр Лайонел, — продолжал доктор Уорд, — правда, немножко нервничает...

— Ох, да замолчали бы вы! — вдруг сорвался Невилл. — Меня просто выворачивает, когда я слышу, как вы скрипите. (Ю. Герман. Дорогой мой человек)

Надзвычай вялікую ролю ў абазначэнні фатычнай функцыі ў рускай мове выконваюць формы асобы і ліку дзеяслова. Сюды ўваходзяць і традыцыйна руская праблема зварткаў на «ты» або на «вы» (прычым у спалучэнні з іншымі сродкамі, дапускаючымі і такія формы зварткаў, як, напрыклад, *Ты, Борис Иванович* або *Вы, Борис* і г. д.), і абазначэнне маўленчымі сродкамі ўдзелу/няўдзелу кагосьці ў маўленчым акце (пар. «няветлівае» *он* аб асобе, што прысутнічае пры дыялогу, або, наадварот, «ветлівае» *мы*, яднаючае суб'ектаў: *Как мы себя чувствуем?* (пры ўрачэбным абходзе), *Шею брить будем?* *Височки косые сделаем?* (у цырульні), *На следующей выходим?* (у грамадскім транспарце) і г. д.

Відавочна прагматычная спецыфіка наўмыснага выкарыстання ў дыялогу пры зваротах да суб'екта форм трэцяй асобы; пры гэтым сітуацыя, як правіла, пераходзіць межы «няветлівасці» і можа трактавацца як канфліктная, напрыклад:

—... На даче пожар, а он гуляет!...

— У нас есть что-нибудь пообедать?

Она смотрела на меня, как на сумасшедшего. ...

— Нет, посмотрите на него! Вы посмотрите на него! — призвала она в свидетели стены и вещи. — Для него нет ничего святого. (Г. Бакланов. Меньший среди братьев)

Маўленчы матэрыял змяшчае дастатковую колькасць прыкладаў, у якіх абазначэнне суб'екта з дапамогай формы першай асобы множнага ліку мае негатыўнае семантычнае адценне. У адрозненне ад яднаючага *мы* (аб чым ішла гаворка вышэй), характэрнага для сітуацый з устаноўкай на дабрабытлівыя зносіны, тут хутчэй можна гаварыць аб выкарыстанні гэтай формы ў заведама ўніжальным сэнсе, што вядзе да канфлікту з адрасатам. Напрыклад:

— Итак? Мы погружены сами в себя? Мы даже не интересуемся сводками Совинформбюро? Мы на письма не отвечаем, нам две старые старухи пишут, а мы так рассказали, так нячёмся со своими страданиями, что продиктовать несколько слов не можем. Мы — особенный — да?

— Если вы для того сюда меня позвали..., — начал было Володя, но Ашхен так стукнула кулаком по столу, что старичок официант, расставлявший рюмки, даже отскочил. (Ю. Герман. Дорогой мой человек)

Цікавым спосабам выражэння фатычнай функцыі ў рускай мове з'яўляецца свядомае «абязлічванне» канструкцыі пры жаданні выдаць сваю думку за ісціну ў вышэйшай інстанцыі: *Кому говорят?* (замест *Кому я говорю?*), *Так не делают* (замест *Так не делай*) і г. д.

Паглыблены семантычны аналіз маўленчых сітуацый і выкарыстаных ў іх моўных сродкаў дазваляе сярод форм, што ўваходзяць ў «арсенал» фатычнай функцыі, разглядаць таксама і формы часу дзеяслова. Вядома, што ў гутарковым маўленні пераважаюць (з аднолькавай частатой ужывання) дзеяслоўныя формы цяперашняга і мінулага часу, выкарыстанне будучага часу абмежавана². Непасрэдна мэтам устанаўлення і падтрымання маўленчага кантакту ў працэсе зносінаў служыць група пабочна-мадальных дзеясловаў, якія фармальна супадаюць з цяперашнім часам: *знаете, видите, помните, понимаете, представляет, посудите, подумайте* і інш. Менш вывучаны ў сацыялінгвістычным аспекце характэрныя для сучаснага гутарковага маўлення выпадкі транспазіцыі часавых форм (ужывання адной формы замест другой). Такая, напрыклад, шаблонная форма зварту прадаўца да пакупніка: *Что вы хотели?* (замест *Что вы хотите?*) — тут, напэўна, цяперашні час занадта «груба», занадта прамая акрэслівае сітуацыю, у той час як мінулы робіць яе больш «мяккай». Цікавай з'яўляецца і рэпліка *Ну, я пошел (пошла)!* — замест *Ну, я уйду!* У гэтым выпадку выкарыстанне мінулага часу абазначае перарыванне маўленчага кантакту, канец сувязі. *Я уйду* — гэта значыць, што можна паспець яшчэ аб чымсьці пагаварыць, дамовіцца, абмяняцца развітальнымі фразамі. *Я ушел* — кантакт

перарываецца. У наступным прыкладзе ў якасці знаку згортвання маўленчага кантакту выступае форма мінулага часу *я оценил* у адрозненне ад магчымай *я ценю*, якая робіць больш «мяккай» катэгарычнасць фразы і дапускае працяг дыялога.

— ... Получены сведения о женщине, заказавшей уроки Высшего Света с погружением...

— Спасибо, — сухо сказал Шубников.

— Сама же Тамара Семеновна Каретникова...

— Спасибо. Я оценил ваши старания, — сказал Шубников и погасил экран. (В. Орлов. Аптекарь)

Дзеясловы незакончанага трывання дзякуючы неакрэсленасці, «размытасці» сваёй семантыкі могуць развіваць (у параўнанні з дзеясловамі закончанага трывання) больш «мяккія» адценні пры выражэнні просьбы, запрашэння, прапановы і ў гэтым сэнсе таксама ўдзельнічаюць у выражэнні фатычнай функцыі. Пар. ўжыванне ў аднолькавай сітуацыі форм *Зайдите* і *Заходите* (пры запрашэнні ў кабінет), *Сядьте* і *Садитесь* (яшчэ «мякчэй» — *Присаживайтесь*), *Разденьтесь* і *Раздевайтесь* (на прыёме ва ўрача) і г. д. У наступных дыялогах выразна праглядаецца катэгарычнасць формы закончанага трывання ў сітуацыі з элементамі канфлікту і, наадварот, дабразычлівасць, «змякчванасць» формы незакончанага трывання дзеяслова *садиться*:

— Сядьте, пожалуйста, — сказал Геннадий, — я вас не отпускал.

— Что? — обернулась она.

— Не знаю, как у вас в театре. Там, где я работал, спрашивали разрешения у режиссера.

— Я не вижу здесь режиссера, — сказала Арсеньева, уже твердо направляясь к выходу. (А. Гребнев. Успех)

Вдова Полунина на мгновение закрыла глаза..., но вдруг ... она живо и приветливо улыbnулась ...

— Садитесь!... Вид у вас измученный. Хотите, я кофе сварю? Давайте познакомимся... (Ю. Герман. Дорогой мой человек)

Акрамя сказанага, трэба ўспомніць аб выкарыстанні ў маўленчых зносінах граматычных аказіяналізмаў, што далучаюць адрасата да свайго роду моўнай гульні, чым таксама выконваюць пэўную сацыялінгвістычную ролю. У прыватнасці, такую дадатковую нагрузку могуць несці патэнцыяльныя трывальныя карэляты, якія знаходзяцца на мяжы (або за мяжой) літаратурнай нормы. Пар., з аднаго боку, формы незакончанага трывання тыпу *сваривать*, *сиротеть*, *нюхивать*, а з другога — формы закончанага трывання тыпу *выплывать*, *открывать*, *наголосовать* і г. д. Вось два прыклады з мастацкага тэксту:

— ... Ну и хват же вы. Да что там, целуй, не целуй, не выпелуете командировку. Мне, старичку, дали, мне и ехать. (М. Булгаков. Дьяволиада)

— Господи, всю нервную систему ребенку распатали... Если бы у нее была своя внучка, она ни за что не шатала бы ее систему, а жила только ее интересами. (В. Токарева. Когда стало немножко теплее)

Зразумела, што аналагічную дадатковую семантычную нагрузку ў маўленчых зносінах нясуць любыя — не толькі дзеясловыя — патэнцыяльныя або аказіянальныя ўтварэнні.

Такім чынам, сацыялінгвістычны аналіз граматычных катэгорый рускага дзеяслова дазваляе аднесці іх да тых моўных сродкаў, якія ва ўмовах маўленчых зносін могуць служыць мэтам устанавлення, падтрымання і размыкання маўленчага кантакту, а таксама рэгуляванню міжасобасных адносін у калектыве (мікрагрупе).

¹ Гл.: Почепцов Г. Г. // Семантика и прагматика синтаксических единств. Калинин, 1981.

² Гл.: Разговорная речь в системе функциональных стилей современного русского литературного языка: Грамматика. Саратов, 1992. С. 111.

І. Д. ПАЗНЯК

ДА ПСІХАЛІНГВІСТЫЧНЫХ МЕТАДАЎ ДАСЛЕДАВАННЯ ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЙ ГРУПЫ СЛОЎ

У сучаснай лінгвістыцы існуе нямала тэарэтычных даследаванняў па праблемах сістэмнасці лексікона, а таксама значная колькасць апісанняў асобных лексіка-семантычных груп (ЛСГ). Аднак праблему выяўлення саставу ЛСГ, размежавання яе цэнтра і перыферыі нельга лічыць вырашанай. У дадзеным артыкуле робіцца спроба вырашыць гэтыя задачы псіхалінгвістычнымі метадамі ў прымяненні да ЛСГ «Жыллё» ў рускай мове. Аб прынцыповай магчымасці інвентарызацыі ЛСГ з дапамогай псіхалінгвістычнага эксперыменту сведчаць